

- Die Heiligen, die in der Proskomidie in Klammern eingeführt sind, sollen immer erwähnt werden.
- Was die Öffnung und Schliessung der Königstür betrifft, wurde entschieden, im Gebiet der Slowakei ist die Liturgie von Anfang bis Ende mit geöffneten Türen zu feiern.
- Ripiden werden nicht benutzt.
- Das „Filioque“ muss man rezitieren.
- Das Zeon wird nicht benutzt.

Konzelebration

- Bei der Konzelebration muss jeder Priester, der voll konzelebriert (das heisst, alle priesterlichen Gebete spricht) mit allen liturgischen Gewändern bekleidet sein⁷⁵.
- Alle priesterliche Gebete soll der Priester leise beten. Laut spricht er nur die Einsetzungsworte mit dem Hauptzelebranten⁷⁶.

Dreimalige Verneigungen

- Alle dreimaligen Verneigungen, Segnungen, usw. nimmt man nur einmal. Ausnahme ist die dreimalige Verneigung beim Trishagion.

Andere Sprachversionen

- Alle genannten Regelungen⁷⁷ sind auch für andere Sprachversionen (kirchenslawische, ungarische) verbindlich.⁷⁸
- Bei der Feier der Liturgie in kirchenslawischer Sprache sind alle Pfarreien verpflichtet, die römische Ausgabe des kirchenslawischen Liturgikons zu benutzen (also nicht die Lemberger Ausgabe).⁷⁹

4. Schlusswort

Nach mehreren Versuchen, eine offizielle slowakische Übersetzung des Liturgikons zu erstellen, hat die Griechisch-katholische Kirche in der Slowakei endlich eine vom Heiligen Stuhl genehmigte Ausgabe dieses liturgischen Buchs, die genau der kirchenslawischen Ausgabe der Rezensio Ruthena folgt. Im Unterschied zu den Ausgaben von 1976 und 1986 sprechen die liturgischen Rubriken des neuen Liturgikons 1998 mit klaren Worten. Somit kann die Frage nach der *Tradition* in der Zukunft deutlich erleichtert werden und die Richtigkeit der praktizierten liturgischen Handlungen immer wieder neu überprüft werden.

⁷⁵ Ebd., P. 24.

⁷⁶ Ebd., P. 25.

⁷⁷ In ganzem Dokument, d. h. auch die, die in der Arbeit in Einzelerklärung genannt wurden.

⁷⁸ *Úpravy pre slávenie svätej liturgie*, P. 28.

⁷⁹ Vgl. ebd., P. 26.

Андрій ЯСІНОВСЬКИЙ (Львів)

ПОЧАТКИ ГРЕЦЬКОГО ЛІТУРГІЙНОГО ДРУКАРСТВА У ВЕНЕЦІЇ

На відміну від інших країн, грецьке друкарство зародилося і довший час розвивалося поза межами Греції. Гутенбергова революція у книжковій справі (бл. 1450) збіглася в часі з падінням Константинополя (1453) і розпадом Візантійської імперії — подією, яка спричинила підпорядкування грецького культурного простору османському пануванню на наступні чотири століття. Тому, якщо вся Європа одразу ж почала користати з нового й важливого винаходу Йогана Гутенберга, то греки на окупованих землях не мали можливості скористати з нього повною мірою.

Відомо лише декілька прикладів використання друкарського верстату на грецьких теренах до революції 1821 р.¹, яка поклала край османському пануванню. В середині XVIII ст. короткий час існувала друкарня на Святій Горі, де було надруковано лише одну книжку — Псалтир (1759). Декілька книжок і брошур вийшли в друкарнях на Хіосі та в Кидоніях (тепер Айвалик, Туреччина); обидві було засновано 1819 р. і знищено невдовзі після грецької революції. Декілька інших спроб відкрити грецькі друкарні в Східному Середземномор'ї не мали успіху. Так, наприклад, у 1627 р. через несприятливі політичні обставини зазнала невдачі спроба організувати друкарську справу в самому Константинополі. Збереглася, втім, одна книжка, надрукована у Смирні (тепер Ізмір, Туреччина) 1764 р. У Москополі (тепер Воскоп'є, Албанія) теж була грецька друкарня, яка у 1731–1760 рр. випустила декілька грецьких книг релігійного змісту для місцевих потреб. Найтривалішою видавничою діяльністю на Балканах була у грецьких друкарнях Румунії, одна з яких заснована 1682 р. в Яссах єрусалимським патріархом Доситеєм, а інша — 1690 р. в Бухаресті. Згодом, у середині XVIII ст., віденські греки почали друкувати значну кількість грецьких книжок, призначених для грецьких читачів, а також видавати перші грецькі газети та журнали.

У деяких друкарнях Східної Європи виходили книжки, в яких грецькі шрифти використовувалися поряд з іншою абеткою — латинкою чи кирилицею. До цієї категорії, зокрема, відноситься грецько-слов'янська *Граматика доброглаголивого еллинословенського язика* (1591), знана також під

¹ E. Layton. *The Sixteenth Century Greek Book in Italy: Printers and Publishers for the Greek World*. Venice 1994, с. xxxi.

умовною назвою *Адельфотес*² — один із чотирьох зразків грецького друку, випущених Львівським братством у 1591–1593 рр.³

Проте виникло грецьке друкарство в Італії, і це не випадково. З одного боку, доба Відродження породила тут значний інтерес до культури стародавньої Греції і Риму. З іншого, — Італія, зокрема Венеція, Мілан, Болонья, Флоренція, Неаполь та інші міста в другій половині XV і в XVI ст. надала притулок тисячам грецьких втікачів з різних кінців окупованої османцями візантійської території. І греки діаспори, найбільший осередок якої сформувався у Венеції, майже відразу зуміли скористатися друкарським верстатом.

Втім, перші грецькі друки з'явилися, хоч і в Північній Італії, але поза Венецією. Першою точно датованою книжкою, що була друкована повністю грецькою мовою, вважається *Грецька граматики* візантійського вченого-емігранта Константина Ласкаріса (Мілан 1476). Видання здійснене в друкарні Діонісія Паравісіні за редакцією і з передмовою Димитрія Критянина (Даміласа)⁴. У 1476–1481 рр. грецька друкарня Бонуса Аккурція теж у Мілані випустила *Грецький лексикон* Крастона, друге видання *Граматики* Ласкаріса, а також твори Езопа, Теокрита й Гесіода. Перед 1486 р. у Бреші, Віченці та Пармі вийшло також кілька латинсько-грецьких друків⁵.

Невдовзі після цих перших спроб, починаючи з другої половини останнього десятиліття XV ст., головним осередком грецького друкарства стала Венеція. Це місто ще задовго до появи друкарського верстата стало одним із провідних книжкових центрів Європи — тут існували численні скрипторії, які щороку випускали сотні книг. А 1469 р. уряд Венеційської республіки — Рада Десятьох — з метою впровадження нового винаходу надав перший спеціальний привілей прибулому з Німеччини друкареві Йоганові зі Шпаера (Спіри) терміном на п'ять років. Ще до кінця XV ст. у Венеції зосередилися ініціативи кількох друкарів французького, німецького, італійського та грецького походження — Ніколя Женсона, Адама з Амергау, Андреа Торрезано, Альда Мануція, Діонісія Бертоха, Перегріно Паскуале, Лаоніка з Криту, Александра Александру, Бартоломея Пелюсія, Гавриїла Брація, Йоанна Біссоло, Бенедикта Мангіуса, Захарії Каллієргіса, Николая Власта та інших. А вже в XVI ст. місто стало одним із найважливіших європейських центрів видавничої справи й друкарського мистецтва. У цей час тут розпочинають діяльність великі

² Див. репринтно-факсимільне видання: *Adelphotos. Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik. L'viv-Lemberg 1591* / вид. Olexa Horbatsch [=Specimina philologiae slavicae, 76]. München 1988.

³ Н. П. Киселев. Греческая печать на Украине в XVI веке: Иван Федоров и его последователи // *Книга: Исследования и материалы: Сборник*, вип. 7. Москва 1962, с. 182 і далі.

⁴ *Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν καὶ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων συνθεθεῖσα παρὰ Κωνσταντίνου Λασκάρηως τοῦ βυζαντινοῦ. Mediolani impressum MCCCCLXXVI die XXX Ianuarii* (факсимільний репринт: Constantinus Lascaris. *Greek Grammar*. Amsterdam 1966).

⁵ R. Proctor. *The Printing of Greek in the Fifteenth Century*. Oxford 1900, с. 49–50.

підприємства книжкової індустрії, як от видавничо-друкарська фірма, що її заснував Габріеле Джоліто і яка за 70 років (1536–1606) випустила 1019 назв 290 авторів⁶.

Саме у Венеції вперше з'являються на світ спеціальні закони, що регулюють права авторів, перекладачів, редакторів, видавців та друкарів⁷. Спочатку надання таких прав мало форму привілеїв. Ці привілеї могли надаватися у вигляді тимчасової монополії (як у згаданому випадку із Йоганом зі Шпаера). Іншим видом видавничих привілеїв було надання прав на ексклюзивне використання певного винаходу чи технології упродовж обмеженого часу. Такою можливістю скористалися, зокрема, Альд Мануцій (1496 р. на двадцять років запатентував створений ним грецький шрифт; 1501 р. на десять років — латинський курсив), нотний видавець Оттавіано Петруччі з Фоссомброне (1498 р. дістав ліцензію на використання винайденого ним способу друкування органних партитур протягом двадцяти років), Андреа Бругоне (1568 р. запатентував двоколірний — червоно-чорний — друк в один прохід на двадцять років) та ін. Третій вид привілеїв гарантував право власності і дозволяв відтворювати друком окремі твори протягом певного проміжку часу. Ці привілеї надавалися авторам, перекладачам і видавцям⁸, гарантуючи захист авторських прав та прав на друк і захищаючи від іноземної конкуренції⁹.

Які ж причини такого розквіту грецького друкарства у Венеції? По-перше, після падіння Константинополя 1453 р. саме Венеція стала притулком, новою батьківщиною, за словами Віссаріона, «майже іншою Візантією»¹⁰ для десятків тисяч втікачів зі столиці і провінцій Візантійської імперії¹¹. Венеція посідала велику колекцію грецьких рукописів, зокрема понад 482 грецькі книги з особистої колекції ученого-гуманіста, митрополита Нікейського, згодом кардинала Віссаріона (1399/1400–1472), яку він заповів венеційському сенатові 1468 р. і яка склала ядро бібліотеки св. Марка¹². Швидко

⁶ Кр. Бек. *История Венеции*. Москва 2002, с. 111.

⁷ Chr. Witcombe. *Copyright in the Renaissance: prints and the privilegio in sixteenth-century Venice and Rome*. Leiden 2004, с. 21–45.

⁸ L. V. Gerulaitis. *Printing and publishing in fifteenth-century Venice*. Chicago 1976, с. 34.

⁹ *La stampa degli incunaboli nel Veneto: Saggi e note di Neri Pozza, Angelo Colla, Gianvittorio Dillon, Giovan Battista Gasparini*. Vicenza 1984, с. 106.

¹⁰ L. Labowsky. Il Bessarione e gli inizi della biblioteca Marciana // *Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e Rinascimento* [=Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetti e problemi, 4]. Venezia 1966, с. 171.

¹¹ А. Ясіновський. Грецька колонія у Венеції в ранньомодерну епоху: Quasi alterum Byzantium // *Проσφώνημα: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* [=Україна: Культурна спадщина. Національна Свідомість. Державність, 5]. Львів 1998, с. 703–714.

¹² E. Mioni. Bessarione bibliofilo e filologo // *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 15 (1968) 62; L. Labowsky. Il Bessarione e gli inizi della biblioteca Marciana // *Venezia e l'Oriente*, с. 159–182.

зростаюча грецька громада¹³ забезпечувала достатню кількість колекціонерів, книготорговців, переписувачів і редакторів, необхідних, щоб розшукати відповідні тексти і підготувати їх до друку¹⁴; відомими переписувачами були Йоаніс Мавроматіс, Корнелій Мурмуріс, Андреас Дармаріос, Антоній Епіскопулос та інші. Нерідко вони працювали для чужоземних бібліофілів та колекціонерів, і навіть для європейських монархів. До того ж Венеція у XVI ст. була найбільшим ринком грецької книги — спершу рукописної, а потім і друкованої. Також тиск латинської Церкви і цензура внаслідок політики релігійної та етнічної толерантності¹⁵ тут були значно слабшими, аніж в інших західноєвропейських містах, що уможливило майже безперешкодний друк грецької літургійної літератури. Важливу моральну підтримку першим грецьким видавцям, і загалом культурним ініціативам греків діаспори, надавала Анна Нотара — знатна візантійка, донька останнього великого дуки (першого міністра), яка разом із тисячами інших емігрантів у середині XV ст. переселилася до Венеції¹⁶.

Ринок грецької друкованої книги у XVI ст. задовольняв попит двох основних категорій споживачів — по-перше, західноєвропейських гуманістів, яким переважно адресувалися грецькі граматика та словники, а також видання античних авторів, і, по-друге, греків та інших православних, які мешкали у венеційських володіннях Леванту та по всьому православному Сході й потребували передусім літературу для церковного вжитку. Згодом почали також з'являтися адресовані читачам-грекам теологічні й моралістичні трактати, підручники, історичні книги, популярне читиво (розважальні й пригодницькі оповідання), книги добрих манер, наукові твори та інші видання.

Першу грецьку літургійну книгу, *Псалтир* (Ψαλτήριον), було надруковано у Венеції в друкарні, закладеній двома критськими священиками Александром Александром та Лаоніком¹⁷. Наступний грецький Псалтир вийшов у друкарні Альда Мануція у 1496–1498 рр. Його редактором був грек Юстин Декадій з Корфу, який також написав передмову до видання, адресовану

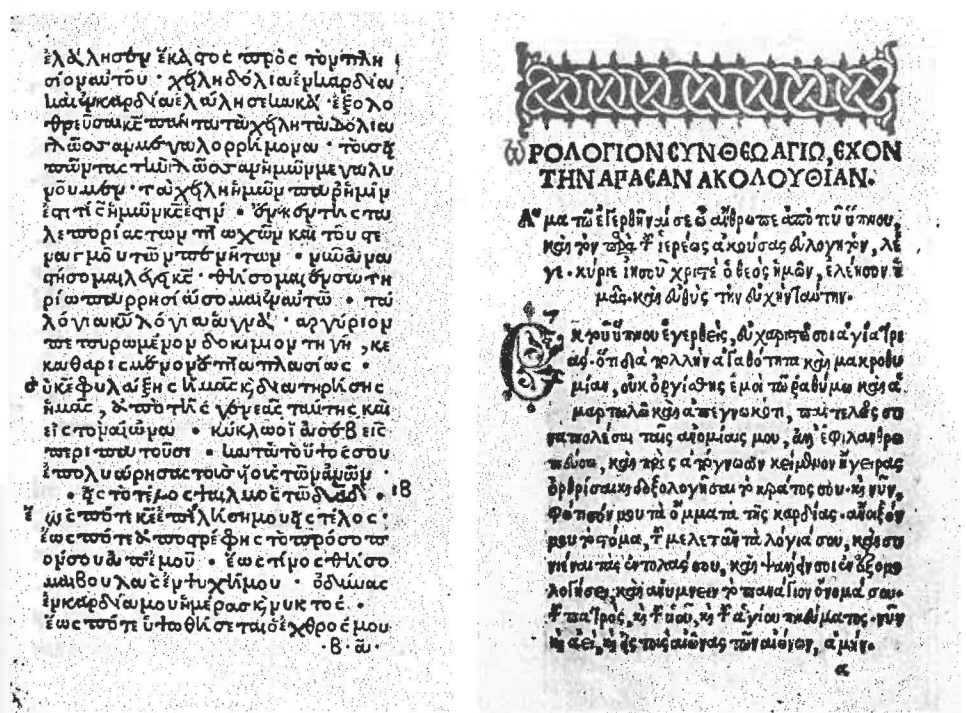
¹³ За відомостями Д. Янакопоса, 1478 р. у Венеції проживало близько 4000 греків, 1500 р. — 5000, а 1600 р. — 10000; див.: D. J. Geanakoplos. *Byzantium and the Renaissance: Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*. Hamden, Ct. 1973, с. 60.

¹⁴ D. J. Geanakoplos. *La colonia greca di Venezia e il suo significato per il Rinascimento // Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e Rinascimento* [=Civiltà europea e civiltà veneziana. Aspetti e problemi, 4]. Venezia 1966, с. 195.

¹⁵ R. Cessi. *Storia della Repubblica di Venezia*. Firenze 1981, с. 550.

¹⁶ L. Vranoussis. *Post-Byzantine Hellenism and Europe: Manuscripts, Books and Printing Presses // Modern Greek Studies Yearbook 2* (Minneapolis 1986) 13.

¹⁷ Ця друкарня проіснувала дуже коротко — з квітня по листопад 1486 р. За цей час було випущено всього дві книжки (обидві для потреб грецьких читачів). Першою була псевдо-Гомерова *Βατραχομομαχία* (Війна жаб і мишей) — коротенький твір, що належав до обов'язкової шкільної лектури у Візантії, а другою — згаданий Псалтир.

Псалтир. Венеція, Александр Александр, 1486, фрагмент

Часослов. Венеція, Захарія Калієргіс, 1509, арк. a1

співвітчизникам-грекам. Згодом він брав участь у підготовці другого тому Альдового видання Арістотеля (1497). Декадій був одним із найосвіченіших греків свого покоління. Тому не дивно, що Альд, який захоплювався талантом і дивовижною ерудицією¹⁸ молодого вченого, запросив його згодом до своєї «Нової Академії», учасники якої готували критичні видання найважливіших творів античності. Слід згадати про ще одне, хронологічно перше, видання Псалтиря — грецько-латинську білінгву під заголовком *Δαυίδ προφήτου καὶ βασιλέως μέλος* («Пісня Давида, пророка і царя») (Мілан, друкарня Бона Аккурція 1481) за редакцією Йоана Крастона — яке, однак, не було призначене для літургійного вжитку.

Псалтир — єдиний тип грецької літургійної книги, що виходив друком ще у XV ст. Він також належить до найчастіше публікованих богослужбових книг XVI ст., упродовж якого виходив 14 разів у італійських та грецьких друкарнях братів Ніколіні, Сесси, Дзанетті, Вергіса, Кунадіса і Глизуніса.

Найранішим виданням *Часослова* (Ωρολόγιον) є палеотип з друкарні Захарії Калієргіса, рід якого виводиться з візантійської аристократії. Він

¹⁸ E. Layton. *The Sixteenth Century Greek Book*, с. 272.

Мінея на березень. Венеція, Іпполит Валеріс, 1582, титульний аркуш

Євангеліє. Венеція, Андреа Спінеллі, 1550, титульний аркуш

св. Йоана Хрисостома, св. Василя Великого і Передосвячених дарів — вийшло в Римі 1526 р., а потім було вісім разів перевидане у Венеції під заголовком 'H βια λειτουργία (Священна літургія). Ці три літургії також входять до складу Службника (Λειτουργίαριον), який до кінця XVI ст. так і не був надрукований.

Мінеї (Μέναα), що традиційно складаються із дванадцяти книг (відповідно до кількості місяців у році) і містять служби на всі свята нерухомого циклу, починаючи з вересня, на який припадає початок церковного року. В XVI ст. мінеї друкувалися здебільшого у збірках по три чи по шість книг. Першим, хто взявся за публікацію міней, був Даміяно ді Санта-Марія у 1526 р. (випутсив мінеї з вересня по лютий). Найбільшим видавцем цього типу книг у XVI ст. став Андреа Спінеллі. Протягом 1548–1558 рр. він доповнив попереднє видання Даміяна томами за березень–серпень і окремо видав повний комплект. Видання Спінеллі вирізняються якістю і критичністю тексту, адже головним редактором в його друкарні працював Николай Малакс († 1587), завданням якого був пошук відповідних рукописів, їх звірка і виправлення з метою встановлення якомога точнішого тексту¹⁹. Згодом за друк міней бра-

¹⁹ E. Layton. The Sixteenth Century Greek Book, с. 378.

Ірмологіон. Венеція, Василиос Валеріс і Димитрій Мармарет, 1549, титульний аркуш

Титікон. Венеція, Джакомо Леончіні, 1561, початок розділу

лися Крістофоро Дзанетті, Джакомо Леончіні, Іпполіт Валеріс, Дзуан Баттіста Таврочені, Джованні Ліпранді, Еммануїл Глизоній та ін. Загалом з XVI ст. збереглося дев'ять окремих повних і неповних комплектів міней.

Першим повним видання Нового Завіту став друк під заголовком Της Καινης Διαθήκης, Άλαντα (1538), що вийшов з-під пресу Джованні Антоніо Ніколіні да Саббіо. У XVII ст. його двічі перевидували; у цьому ж столітті вперше з'явилися переклади Нового Завіту новогрецькою мовою. Більше користувалися попитом Євангелія-апракоси (Εὐαγγέλιον), перше з яких побачило світ друком 1539 р. в друкарні Стефано Ніколіні да Саббіо, після чого до кінця XVI ст. було здійснено ще 15 видань у різних друкарнях.

В середині XVI ст. два члени грецької громади у Венеції, Василій Валеріс та Димитрій Мармарет, італійський купець Сільветро де Одіно та митрополит Кесарійський Митрофан уклали угоду про друк кількох грецьких літургійних книг²⁰. Першим їх виданням, на яке вони отримали привілей від венеційського уряду 1548 р., став Антологіон (Ανθολόγιον). Це була однотомова вибірка з міней, що містила служби на празники Господські, Богородичні та важливіших святих. Така книга переважно використовувалася священниками,

²⁰ Σ. Κακλαμάνης. Τρεῖς πρώτες ἐκδόσεις (1548–1549) ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βασιλείου Βάρηλη καὶ ὁ Μητροφάνης Καισαρείας // Ἠσαυρίσματα 20 (1990) 218–252.

які, виконуючи своє духовне покликання, мандрували від церкви до церкви і не мали змоги возити зі собою усіх необхідних літургійних книг²¹. В останній третині XVI ст., коли закінчився термін привілею 1548 р., в інших друкарнях з'явилося ще десять видань книги цього типу.

Роком пізніше, у 1549 р., той самий видавничий консорціум отримав ще один привілей — цього разу на друк *Ірмологіона* (Εἰρμολόγιον), книги, яку використовував співець (ψάλτης) для виконання ірмосів кожної з дев'яти пісень канонів. З чотирьох відомих сьогодні грецьких друкованих ірмологіонів XVI ст. збереглося три, але жоден із них не містить музичної нотації.

Близьким до власне літургійних книг є *Типікон* (Τυπικόν), який визначає порядок релігійних служб упродовж року і подає детальні рубрики різних щоденних служб усього року. Перший Типікон надрукували Джованні Антоніо та П'єтро Ніколіні. Видавцем, який здобув авторські права на цю книгу терміном на десять років, став Даміано ді Санта Марія. Упродовж наступних пів століття Типікон видавався ще два рази — у 1568 та 1584 рр.

Наприкінці XV ст. італійські друкарні, що займалися випуском грецьких книг, були націлені головним чином на задоволення зацікавлень учених-гуманістів західного світу, публікуючи переважно твори класичних авторів, грецькі граматики й словники. Втім, на кінець XV ст. вже було опубліковано принаймні три книги, видавці яких мали на увазі також інтереси грецького читача²². Це спрямування згодом посилювалося, так що на середину XVI ст. грецькі книги для грецького читача не лише кількісно зрівнялися, але й перевищили продукцію класичних грецьких текстів. Слід також зауважити, що до середини XVI ст. як класичні видання, так і книги для грецьких читачів виготовляли одні й ті самі видавці й друкарі (за одним винятком — друкарська фірма Андреаса Кунадіса і Даміяна із Санта-Марії, заснована 1521 р., друкувала лише для грецьких читачів), в той час як, починаючи з другої половини цього століття, спостерігається спеціалізація за тим чи іншим видом продукції²³. Найдовговічнішим на ринку грецьких книг «для греків», що спеціалізувалося на виданні церковної літератури, було родинне підприємство Глікисів (1670–1854), яке 184 роки перебувало в руках однієї родини²⁴.

Венеційські друкарні продовжували виготовлення грецьких книг для грецьких споживачів упродовж понад двох століть — аж до грецької революції 1821 року й утворення нової Грецької держави. При цьому Венеція зберігала провідні позиції на світовому ринку грецької книги до XVIII ст., коли ініціатива перейшла до Відня, де під покровительством Габсбургів стрімко почала зростати грецька колонія.

Переважну більшість грецьких книг «для греків» становили різні літургійні видання. Перші публікації літургійних книг (наприкінці XV і в першій половині XVI ст.) здійснювалися як приватні ініціативи священиків, учених-інтелектуалів, друкарів. Осередки грецького друкарства знаходилися далеко від осідків духовних провідників православних греків, передусім царгородського патріарха. Тому ці книги виходили без офіційного затвердження проводу грецької Церкви.

Слід констатувати, що венеційські літургійні видання відіграли важливу роль у збереженні духовності греків, а відтак їхньої національної та культурної ідентичності в період так званої Туркократії (до 1821 р.). Традиція публікації грецьких літургійних книг зберігалася у Венеції до кінця XIX ст. Значення деяких пізніх видань має універсальний характер. Так, венеційське видання *Молитвослова* 1638 р. стало підставою для критичного видання Жака Гоара (1647). А видання 1862 р. лягло в основу сучасного грецького видання, вперше виданого в Атеніях 1970 р. Останнє венеційське видання мінеї (1895) вважається одним із двох найавторитетніших у сучасних критично-текстологічних дослідженнях.

²¹ С. Korolevskij. La codification de l'Office byzantine // *Orientalia Christiana Periodica* 19 (1953) 28–31.

²² E. Layton. *The Sixteenth Century Greek Book*, с. 223.

²³ Там само, с. xxxii.

²⁴ G. Veloudis. *The Greek printing house of the Glykis in Venice (1670–1854)*. Athens 1987.